

2. Дем'янюк О.Й. *Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську державність*. – Луцьк: Твердиня, 2007. – 180 с.
3. Дем'янюк О.Й. *Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках*. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2011. – 320 с.
4. Каліщук О. М. *Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України. Ін-т українознав. ім. Івана Крип'якевича; Ін-т народознав.* – Л., 2003. – 18 с.
5. Лазарович М. *Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців на Волині у роки Першої світової війни*. – Тернопіль: Тайп, 2003. – 112 с.
6. Остапюк О. *100 років від часу відкриття Січовими Стрільцями у м. Любомль та селах Любомльського району народних шкіл (1916–1917) // Наше життя / Краєзнавчий вісник*. – 2016. – № 26. – 21 січня – С. 3.
7. Остапюк О. *З історії Свято-Миколаївської церкви с. Запілля Любомльського району [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1606:—————&catid=15

Віктор АТАМАНЕНКО (Острог)

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВОЛОДІНЬ КН. ОСТРОЗЬКИХ

Українські землі пізнього середньовіччя та ранньонового часу були майже безперервно ареною військових дій, боротьби з зовнішньою загрозою, внутрішніми суперечками, які виливалися в шляхетські наїзди чи й «війни». Входження та існування в його умовах до складу іноземних держав з їх бажанням розширити свої території та неухаюю (і неможливістю) до забезпечення захисту кордонів мало наслідком те, що організація оборони лягала переважно на місцеве українське населення. Особливо ситуація загострилася з середини XV ст., коли розпочалися регулярні татарські напади, які часто досягали території Волині, а то й «розрізали» її татарськими військами, коли останні досягали території південної Білорусі та південно-східної Польщі. Справа захисту від цих спустошливих нападів ставала питанням життя або смерті. Як зауважував М.С. Грушевський, всі вищі культурні інтереси мусили відступити перед елементарною потребою убезпечення свого життя, «охорони своїх ший від татарського аркану»¹. Організація оборони не могла не стати загальною справою, до якої мали відношення, більше чи менше, всі верстви українського суспільства. Але організаційна роль тут належала військово-службовій частині населення та його верхівці – волинським князям. Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території перетворювались на незаселені землі, напади впливали на зміну як соціальної, так і етнічної структури населення². Татарські напади негативно впливали також на економічний та господарський розвиток волинських земель. З рубежа XV – XVI ст. майже постійним стає литовсько-московське протистояння, в якому збройні загони волинських князів (надвірні війська) відігравали помітну роль. З часом вони починають використовуватися проти козацьких виступів, де також відіграють суттєве значення, а також залучаються до участі у наїздах.

Військовий потенціал волинських магнатів ще не став предметом спеціального дослідження. Згадки про надвірні війська та їх використання практично відсутні в літературі, крім кількох випадків, найбільш відомими з яких є створений на основі попису війська Великого князівства Литовського 1528 р. «реєстр» кількості вершників, яких виставляли магнати та вказівка на використання чотиритисячного загону кн. Яремою Вишневецьким під час засідання сейму³. В історіографії неодноразово розглядалася проблеми татарських нападів⁴ та обороноздатності українських земель в цілому, а також стан оборонних укріплень зокрема⁵. Безумовно, науковий інтерес до вивчення цього питання викликаний бажанням з'ясувати військовий потенціал окремих регіонів, міст, замків, оскільки XVI – першої половини XVII ст. При цьому не завжди звертають увагу на ту обставину, що він значною мірою залежав від господарського та демографічного потенціалу, а відтак – від діяльності землевласників. Таким не в останню чергу була держава, але значних успіхів у будівництві замків та міст-укріплень, як і залюдненні українських земель їй не вдалося. Більше того, коли йдеться про розглядуваний тут регіон, то його безпосереднє підпорядкування державі мало наслідком запустіння і в результаті – неможливість контролювати навіть стан розташованих тут поселень⁶. Відомий дослідник південно-східної Волині О.І. Баранович відзначав, що інтенсивна відбудова та відновлення людського і господарського потенціалу була пов'язана з передачею державних володінь у руки волинських магнатів⁷. Але протягом першої половини XVI ст. помітних змін в господарському житті південно-східної Волині не відбувалося, а рубежем у цьому була середина

сторіччя, точніше – 1560-х рр., коли було засновано місто Костянтинів (Старокостянтинів). Завданням даної статті є розгляд можливостей описово-статистичних джерел для вивчення військового та оборонного потенціалу володінь кн. Острозьких у південно-східній Волині, а також результатів їх діяльності в регіоні.

Військовий потенціал володінь кн. Острозьких (як будь-якої значної за розмірами латифундії) можна розглядати у кількох проявах. Так, його складниками були, по-перше, чисельність підвладного населення, по-друге, мережа міських поселень з їх укріпленнями та замками, по-третє, кількість збройних слуг та шляхти-клієнтів. Прибутковість маєтків не могла не впливати на можливості вряди-годи використовувати й наймані загони. Не всі вони однаково представлені у різних категоріях історичних джерел. Основними в даному випадку можуть вважатися джерела описово-статистичного характеру, які й розглядаються в даній статті.

Визначення динаміки чисельності населення є окремою історико-демографічною проблемою, яка вимагає спеціального розгляду і можливе тільки з 70-х рр. XVI ст., коли на території Волині вже майже не існувало державних володінь і практично вся вона належала князям Острозьким, Заславським, Збарзьким та ін. Воно можливе завдяки державній податковій документації – первинним та сумарним поборовим та подимним реєстрам. О. Баранович відзначає, що в наш час існують всі зафіксовані ще поборовими реєстрами, тобто на середину XVI ст., поселення⁸, але це стосується вже результатів діяльності магнатів. Опосередковано про високий рівень залюднення регіону можуть свідчити дані внесених до актових книг документів – «реєстрів шкод» про втрати населення від татарських нападів (наприклад, від 1593 р., які становили з Старокостянтинівської, Красилівської, Любарської та Остропільської волостей майже 24 тис. осіб із 105 поселень⁹ чи 1617 р по Краснокорецькій волості чи Кременеччині¹⁰). Крім того, волинь не могла не зазнати втрат населення через події, пов'язані з козацьким повстанням, одним з центрів якого був Остропіль. Весною 1594 р. С. Наливайко з дозволу кн. В.-К. Острозького – відтак, можна вважати демографічну ситуацію більш-менш задовільною – набрав у цьому ж регіоні з числа служилого населення добровольців для боротьби з очікуваним нападом татар¹¹.

Стан залюднення був пов'язаний з мережею міських поселень, а остання була одним з показників оборонного потенціалу. На кінець XV – початок XVI ст. міста в регіоні були практично відсутніми. Такими, якщо не рахувати центр Заславської волості, були Чуднів, Любар, Полонне, Кузьмин та Красилів. Останні два були послідовно центрами Кузьминської волості, на боярство і населення якої лягав основний тягар протистояння татарським нападам на Волинь¹². В даному випадку розбудова міської мережі не в останню чергу повинна була мати завданням створення системи оборонних укріплень. Державна адміністрація, знаходячись далеко від цих земель, не могла лише за допомогою місцевих бояр забезпечити оборону південно-східної Волині від татар, що, очевидно, певною мірою вплинуло на передачу маєтків в регіоні в приватні руки. Так, князь К.І. Острозький отримує у володіння Любарську, Чуднівську (київсько-волинське прикордоння) та Кузьминську волості. Організуючи оборону проти татар, К.І. Острозький починає будівництво укріпленої лінії, виносячи окремі опорні пункти на рубіж річки Случ. В цей час князь будує дерев'яний замок у Красилові¹³. Точна дата побудови красилівського замку невідома. Можна припустити, що він почав будуватися на початку XVI ст. чи після повернення кн. К.І. Острозького з московського полону, оскільки вперше замок згадується у 1511 році¹⁴. Отже, на той час замок вже був збудований. Після будівництва замку вага Красилова починає зростати, він перетворюється на адміністративний центр володінь Острозьких у південно-східній Волині. В усій повноті кн. К.І. Острозькому та його наступникам (кн. Іллі та його вдові Беаті) забезпечити регіон більш-менш достатньою кількістю оборонних осередків не вдалося¹⁵. Можливо, це пов'язано і з доволі тривалим періодом, коли для Волині була практично відсутня татарська загроза.

Таким чином, маєткове просування Острозьких на територію південно-східної Волині почалося на рубежі XV – XVI ст.¹⁶, що, окрім відповідних привілеїв та актів відобразили й наступні за часом описово-статистичні джерела – ревізії. Так, ревізія 1545 р. фіксує перебування у власності Острозьких замків та сіл колишньої Кузьминської волості, які значною мірою згодом ввійшли до складу волості Костянтинівської¹⁷. Але значних успіхів у загосподаренні та розбудові системи оборони поки-що помітно не було. Дальший розвиток володінь Острозьких у південно-східній Волині пов'язаний з діяльністю кн. Василя-Костянтина. На час заснування ним Старокостянтинова у його руках тут перебували тільки маєтки частини Кузьминської волості¹⁸. Таким чином, купівля Колищенців та заснування Старокостянтинова було не простим збільшенням володінь у регіоні, а початком їх розбудови, оскільки попередні волосні центри – Кузьмин та Красилів – не задовольняли потреб як військових, так і господарських. Але й після цього створення оборонної мережі завершеним не було; О. Баранович вважав, що такі завдання могла виконувати лінія міст, розташованих по р. Случ на відстані «20 – 30 верстов»¹⁹, а

також формування кількох оборонних ліній. Розвиток останніх відбувався у маєтностях кн. Заславських, але й у володіннях кн. Острозьких, в яких першим таким осередком було м. Сульжин (Сульжинці, Шульжин), згаданий вперше як місто в 1570 р.²⁰ Таке завдання й було здійснене кн. В.-К. Острозьким з локацією таких міст, як Базалія (1574 р.) та Остропіль (1576 р.)²¹. Ще осаджувана Базалія була знищена татарами під час, очевидно, нападу на Поділля та Волинь у вересні 1575 р., коли табір татари розташували на подільсько-волинському порубіжжі, біля Синяви²². На місці, біля якого наступного року було закладено Остропіль знаходилася база для військ кн. В.-К. Острозького, які 1575 р. прикривали південні кордони Волині від татар²³. Остропіль згодом став одним з найбільших міст не тільки регіону, а й усієї Волині.

Головними джерелами для вивчення населення володінь кн. Острозьких на Волині в першій третині XVII ст. – є інвентарні описи 1614, 1615, 1620 та 1621 рр., а також подимний реєстр 1629 р. Інвентарі 1614 та 1615 р.²⁴ представляють собою послідовні описи замків, міст, перелік сіл та фільварків, що належали до цих замків, а також дані про залежне населення та його повинності. Загальна структура даних джерел, то вона відповідає наступній схемі: „вступ – основна частина – заключна частина”²⁵. Основна частина інвентарів містить в собі описи Степанського, Сульжинецького, Костянтинівського, Красилівського, Базалійського замків, цілого ряду діворів та фільварків, які також відігравали захисну роль.

Одним з ключових міст південно-східної Волині у організації оборони краю був Костянтинів (Старокостянтинів). Місто Костянтинів було описано в березні 1615 р.²⁶ В Костянтиніві вказуються 409 чоловіків-міщан, а також 50 парканників, 79 підсусідків, 20 гайдуків та 85 коморників, що працювали в міському фільварку. В результаті отримуємо 638 осіб. В 63 випадках фіксується по два дорослих чоловіки разом²⁷. Якщо врахувати це, необхідно до 638 додати 63 і маємо 701. Зазначається, що на даний час в місті було 67 пустих будинків, частина яких погоріла і 50 плаців²⁸. В місті проживало 27 сімей-шляхти²⁹, що становило приблизно 3,9% від усіх мешканців. Другим за часом створення кн. В.-К. Острозьким містом південно-східної Волині, була Базалія. Яка, як і її попередник Костянтинів, була названа за ім'ям свого засновника. У поборовому реєстрі 1576 р. зазначено, що „новоосаджена” Базалія була спалена татарами³⁰. В місті нараховувалось близько 475 димів. Відомо, що в місті проживало 13 шляхетських родин³¹, тобто число шляхти від загальної кількості населення тут становило близько 2,7%. До невеликих міст за характеристиками був подібний Красилів³². На відміну від інших міст, що описані в інвентарі 1615 року, населення міста подається не по вулицях, а за категоріями. В Красиліві було 282 дими³³. Проживали в місті чемериси (12), гайдуки (20)³⁴. В місті мешкало десять шляхетських родин³⁵, що становило майже 3,6% від загальної кількості населення. Можна додати, що в місті існувала десятково-сотенна система, оскільки згадується 13 десятників.

Унікальним джерелом для вивчення історичної демографії міст Волині є досить часто використовуваний дослідниками інвентар 1620 р., який містить в собі цінні відомості для вивчення різних проблем історії Волині першої половини XVII ст. У 2001 р. вийшла публікація даного джерела, яка містить в собі переклад частини інвентаря маєтків князів Острозьких 1620 р., що стосується південно-східної Волині. В опублікованому джерелі можна знайти багатий і різноманітний матеріал стосовно 127 поселень³⁶. В публікації подано описи таких міст південно-східної Волині, як Остропіль, Полонне, Берездів, Хлапотин, Лабунь. Інвентар було укладено незабаром після спустошливого татарського нападу, який не міг не відобразитися на характеристиках населення регіону.

Місто Остропіль за свідченнями Острозького літописця було осаджене в 1576 р., а 12 лютого 1580 р. отримало магдебурзьке право³⁷. В поборовому реєстрі 1589 р. Остропіль згадується як значний осередок, в якому було 309 будинків. Згідно даних інвентаря 1620 р. воно було найбільшим серед міст південно-східної Волині. Принцип організації населення міста був представлений сотенно-десятковою системою. Населення Старого міста організувалося у сім сотень³⁸. В Старому Острополі за інвентарем 1620 р. загальна кількість житлових будівель дорівнювала 986³⁹. Нове місто складалось із однієї сотні, де сотником був Кулий та шести десятків. В Новому місті знаходилося 264 садиби. Багато будівель було незаселеними: у Старому місті порожніх садиб було 183, а у Новому – 74⁴⁰, тобто – майже 20%. Причиною цього скоріше за все були татарські напади, які відбулись незадовго до укладення інвентаря – у 1616, 1617, 1618 рр.⁴¹. Полонне, одне з найдавніших міст регіону та й усієї Волині, в першій третині XVII ст. також складалось із Старого і Нового міста та передмістя. Осілість міщан була представлена сотенно-десятковою системою. Старе місто складалось із чотирьох сотень. У Новому місті сотників було три. За інвентарем 1620 р. загальна кількість помешкань становила 902. Обидві частини Полонного були майже однаковими. На Старе місто припадало 464 будинки, а на Нове – 438. З них 7 було порожніми. Але крім господарів у будинку могли жити і інші сім'ї. На Старе місто припадало 59 таких родин, а на Нове – 22, що разом становить 81. В інвентарі подаються 240 парканників, а також представлена така категорія

населення, як коморники, яких всього було 218. Таким чином, в обох частинах Полонного проживали 1194 родини. Укладений через десятиріччя подимний реєстр 1629 р. фіксує в Полонному 970 димів⁴². У Полонному в 1620 р. зазначаються 14 шляхетських дворів⁴³.

Такі міські поселення південно-східної Волині, як Берездів та Хлапотин класифікують як містечка. Розміщення будинків інвентар фіксує не за сотнями і десятками, а по вулицях, яких нараховувалось 17, але в місті все-таки існувала сотенно-десяткова система. Окремо в документі записана шляхта⁴⁴. В Берездові мешкали родини, які не мали власних осель. До такої категорії належало близько 80 сімей⁴⁵. Враховуючи дану категорію та вдів, показник населення необхідно збільшити до 428 міських родин. Цікавим є той факт, що інвентар 1620 р. не фіксує в місті ні однієї незаселеної будівлі. На відміну від більшості розглядуваних міст воно знаходилося віддалік від Чорного шляху, тому, очевидно, менше потерпало від нападів татар. Подимний реєстр 1629 р. фіксує в Берездові 289 димів⁴⁶.

В Хлапотині або Красноставі на 1620 р. нараховувалось 399 житлових будівель⁴⁷. Проте число мешканців могло бути більшим, адже, як і в попередніх випадках, в одному будинку інколи жили декілька сімей і здебільшого в інвентарі вказувались імена міщан, які мали власний будинок та земельний наділ. Осілість міщан в інвентарі подається по десятках. В містечку було 15 десятків. В подимному реєстрі 1629 р. вказано, що в містечку Красностав було 383 дими⁴⁸, тобто чисельність населення міста була стабільною. В інвентарі 1620 р. вказується, що в містечку було три шляхетські помешкання⁴⁹.

Невеличким містечком за кількістю мешканців в XVII ст. була Лабунь, де було 152 будинки, серед них пустих осель нараховувалось 25⁵⁰. Таким чином, заселеними були 127 осель. До 1629 р. населення Лабуні зросло – кількість будинків становила 303⁵¹.

В умовах постійної небезпеки і загрози татарських нападів саме існування міста було неможливим без міцного укріплення. Тому замок-фортеця був одним з найважливіших елементів міста, яке складалось з укріпленої частини – замку і власне міста-поселення⁵². Серед замкобудівної спадщини Острозьких особливе місце посідає замок у Костянтинові. Хоча костянтинівський замок було закладено і побудовано, як і саме місто, упродовж досить короткого проміжку часу, він був найпотужнішим в південно-східній Волині. Його можна порівняти із замками в Острозі, Дубно, Олиці. Будівництво нового міста з потужним замком кн. В.-К. Острозьким передувало відновленню низки спустошливих татарських вторгнень і не могло не позначитися на захищеності південно-східної Волині. Це було дуже зручне місце для оборони⁵³. Костянтинівський замок був закладений на вершині трикутника в місці впадіння Ікопоті до Случі. Це був кам'яний замок, дві сторони якого омивалися водою, а третя межувала з територією міста. Це суттєво поліпшувало обороноздатність міста та замку. На цьому відрізку замок мав посилений оборонний характер, що складався з наповненого водою рову та кам'яної стіни, посередині якої було влаштовано в'їзду браму зі звідним мостом⁵⁴. Це був єдиний сухий доступ до замку. По всьому периметру міста було насипано високий земляний вал завдовжки майже 3 км., у товщі якого для в'їзду в місто були влаштовані три муровані брами з міцними воротами та звідними мостами попереду. Крім цих мурованих брам баштоподібного типу в чотирьох найбільше вразливих місцях були відсипані земляні бастиони⁵⁵. Але більшість замків були дерев'яними і незначними за розмірами, як, наприклад, базалійський. В інвентарі 1615 р. зазначено, що цей замок парканом оточений і глиною обмазаний, навколо укріпленний баштами та валом від міста. Про слабшу оборонну здатність замку порівняно з костянтинівським та остропільським свідчить перелік зброї в базалійському замку⁵⁶. Малими були лабунський та берездівський замки. Вони були дерев'яними, невеликими за розмірами та з незначною кількістю зброї⁵⁷.

Міста з замками служили опорними оборонними пунктами (такими ж, але проти незначних ворожих загонів, були фільварки-двори), а їх населення в разі потреби збільшувало ряди збройних загонів. Основу ж власне збройних сил складали шляхтичі-державці маєтків у складі латифундій, посесори, та залежне служиле населення. Збройні загоны були нормою для магнатів, а розміри землеволодіння у Великому князівстві Литовському були безпосередньо пов'язаними з чисельністю загонів, які виставлялися до війська. Перший з переписів литовського війська, який було створено у 1528 р., відносить кн. Острозьких до найпотужніших у цьому відношенні можновладців держави. Кн. К.І. Острозький виставляв до війська загін у 426 вершників, що було четвертим показником. Але ресурси Острозьких були набагато значнішими, оскільки основою формування таких почтів були загосподарені маєтності, якими сконцентровані на Волині основні володіння роду ще значною мірою не були. Відтак, успішна господарська політика не могла не мати наслідком і зростання військової потужності.

Згаданий інвентар 1615 р. є одним з документів, які пов'язані з Острозькою ординацією. До пов'язаних з нею джерел описово-статистичного характеру відносяться також описи Степанської волості 1614 р., Острога та Межирича 1621 р., а також Межирицького ключа 1643 р. Як видно, вони не охоплюють всіх

маєностей ординації. Але в сукупності ці джерела дають можливість встановити військові можливості цих володінь. Як відомо, на основі маєтків ординації мало формуватися військо, яке налічувало 300 кіннотників та 300 піхотинців.

Успіхи в загосподаренні південно-східної Волині мали наслідком те, що тільки з розташованих тут маєностей Острозької на поч. XVII ст. могли виставити зі своїх клієнтів та слуг військо більше, ніж з усіх своїх володінь за сторіччя до цього (див. таблицю).

Збройні почти з маєтків кн. Я. Острозького (1614 – 1615 рр.)⁵⁸

Волость	Гусари	П'ятигорці	Чемериси	Бояри, замк. слуги	Побережники / лісники	Гайдуки	Татари
Шульжин	11	11	26	8	12	14	
Костянтинів	54	106	20	39	26	34	20
Красилів	15	14	9	24	3	27	
Базалія	35	5	15			20	
	115	136	70	71	41	95	20
Степань	6	40		50	32	48	

Наведені в таблиці свідчення, скоріше за все, не враховують замкових залог та міських сотень. Одержувані з маєтків прибутки в разі потреби могли використовуватися для найму військ, в тому числі і за межами держави, про що, наприклад, у своєму листі відзначав С. Жолкевський. Він вказував, що через Галичину до кн. В.-К. Острозького йшов піший загін чисельністю близько 300 осіб⁵⁹. В разі потреби Острозькі могли концентрувати у загрозованих регіонах військові загоны зі своїх волинських володінь. Відсутність і інвентарі Острозької волості 1621 р. описів посесорських маєтків не дає можливості розгляду її військових ресурсів.

Окремим складником, відсутнім у інших волинських магнатів, надвірного війська кн. Острозьких були татарські загоны. Татари мешкали в Острозі та Старокостянтиніві. В першому на 1603 р. знаходилося біля 80, а в другому на 1615 р. – 20 татарських будинків⁶⁰. На 1621 р. кількість татарських будинків в Острозі практично не змінилася⁶¹.

Зміцнення військово-оборонних ресурсів та можливостей в різних, але чине найактивніше в південно-східних, частинах Волині був пов'язаний значною мірою з діяльністю князів Острозьких. Зрозуміло, що зусиль навіть потужної, але тільки однієї з не багатьох, родини було недостатньо для вирішення такого важливого завдання, як організація оборони від татарських, перш за все, нападів. Але результати діяльності Острозьких, які були комплексом заходів із залюднення, загосподарення, містотворення та оборонозабезпечення значною мірою ситуацію покращили. Вивчення проблеми вимагає подальших зусиль, спрямованих також на використання різноманітних джерел, серед яких важливе місце посідають інвентарні описи магнатських володінь, для Волині – князів Острозьких та Заславських та Острозької ординації. Місце останньої в захисті Волині також залишається практично недослідженим.

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К., 1993. – Т.ІV. – С. 335.

2. Дашкевич Я. Р. *Ясир з України (XV – першої половини XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник*. – Київ: Наукова думка, 1993. – Т.5. – Вип.2. – С. 45.

3. Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. – К., 1994. Т. 5. – С. 31; Яковенко Н.М. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. – К., 1993. – С. III (прим.).

4. Ochmianski J. *Organizacja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przez napadami tatarow krymskich w XV-XVI wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1960. – Т.5. – S.364; Дзира Я.І. *Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник*. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 90; Horn M. *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1 1962. – Т. 8. – Cz. 1. – S. 3 – 71.

5. Кальченко О. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.)*. – К., 2001; Леп'явко С. *Про стан українських замків у 1590 році // Український археографічний щорічник: Нова серія*. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 303-306; *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині*. – Кременець, 2006.

6. Баранович О. З історії заселення Південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI – XVII вв. // *Записки історично-філологічного відділу*. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10 – 11.
7. Там само. – С. 12.
8. Баранович А.И. Новый город западной Украины (Основание Староконстантинова) // *Учене записки Інститута славянознавства*. – М., 1951. – Т. III. – С. 237.
9. Byliński J. *Najazd tatarski na Wołyń w 1593 roku na tle innych najazdów w XVI wieku Aere perennius profesorowi Gerardowi Labudzie dnia 28 grudnia 2001 roku w holdzie*. – Poznań, 2001. – S. 126.
10. Ворончук І.О. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // “Осягнення історії”. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С. 229-239; Її ж. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок татарського нападу 1618 р. // *Міста Волині в контексті урбанізаційних процесів. Збірник наукових праць*. – Кременець, 2009. – С. 235 – 245.
11. Леп'явко С. *Козацькі війни кінця XVI ст. В Україні*. – Чернівці, 1996. – С. 106.
12. Баранович О. З історії заселення Південної Волині... – С. 11.
13. Байдиш О. *Красилів Острозький // Старокостянтинів і край в просторі часу*. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 35.
14. Там само.
15. Баранович О. З історії заселення Південної Волині... – С. 12.
16. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упор. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – С. 117 – 120.
17. *Литовська метрика. Книга 561*. – К., 2005. – С. 207-208.
18. Кетра Т. *Konstanty Wasyl Osrogiński (ok. 1524/1525 - 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej*. – Торун, 1997. – С. 27.
19. Баранович О. З історії заселення Південної Волині... – С. 13.
20. Заяць А.Є. *Урбанізаційний процес на Волині...* – С. 77.
21. Там само. – С. 78 – 79.
22. Дзира Я.І. *Татаро-турські напади на Україну...* – С. 99-100.
- 23/ *Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. – К., 2008. – Ч. 1. – С. 262, 267-268
24. *Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України у Львові. Відділ рукописів. Ф. 91 «Радзимінські»*. – Од. зб. 39/I-1; *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615*. – Острог, 2009.
25. Берковський В. *Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614-1615 рр. // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя»: 1996 – 1998 роки*. – Остріг, 2000. – С. 17.
26. *Опис володінь князя Януша Острозького...* – С. 122.
27. Там само. – С. 126 – 128.
28. Там само. – С. 129.
29. Там само. – Арк. 18.
30. Заяць А. *Урбанізаційний процес на Волині...* – С. 78.
31. *Опис володінь князя Януша Острозького...* – С. 212 – 213.
32. *Опис володінь князя Януша Острозького...* – С. 212 – 213.
33. Там само. – С. 184.
34. Там само. – С. 190.
35. Там само. – С. 184 – 190.
36. Там само.
37. *Володіння князів Острозьких...* – С. 3.
38. Заяць А. *Урбанізаційний процес на Волині...* – С. 79.
39. *Володіння князів Острозьких...* – С. 323-350.
40. Там само. – С. 350.
41. Там само.
42. Крижанівська І. *Інвентар 1620 року волинських маєтностей князів Острозьких як джерело до вивчення демографії міст // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина*. – Острог, 2003. – Вип. 2. – С. 97.
43. Баранович О.І. *Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство*. – К., 1931. – С. 97.
44. *Володіння князів Острозьких...* – С. 237.
45. Там само.
46. Там само. – С. 205-218.
47. Баранович О.І. *Залюднення України...* – С. 114.
48. Там само.
49. Там само. – С. 125.
50. *Володіння князів Острозьких...* – С. 229.
51. Там само. – С. 375-381.

52. Баранович О.І. Залюднення України... – С. 98.
 53. Ворончук І. Володіння князів Острозьких... – С. 50.
 54. Байдич О. Красилів Острозький... – С. 39.
 55. Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 117 – 118.
 56. Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002. – С. 40.
 57. Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 206.
 58. Там само... – С. 386.
 59. Опис володінь князя Януша Острозького... ; Наукова бібліотека ім. В. Стефаніка... – Арк. 164 зв.
 60. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст... – С. 74.
 61. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 77, 91; Опис володінь князя Януша Острозького... – С. 135.
 62. Описи Острожчини... – С. 300.
-